

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՌԵԲԵԿԱ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Հայերենն ունի բավական հարուստ բառապաշար: Այդ բառապաշարի մասն են կազմում նաև ժամանականիշ բառերը, որոնք, ըստ ծագման, բաժանվում են երեք խմբի՝ բնիկ հայերեն, ստացվածքային կամ ժառանգորդական բառեր և փոխառություններ:

Քանալի բառեր – բառապաշար, ժամանականիշ բառեր, հնդեվրոպական մայր լեզու, ստուգաբանություն, տարի, եղանակ, ամիս, օր, արեգ, դար, փոխառություն:

Բառապաշարը լեզվի մեջ մտնող բոլոր բառերի ամբողջությունն է: Հայերենն ունի հարուստ բառապաշար: Այն ներառում է իր զարգացման բոլոր փուլերի ու հատվածների բառերը, այսինքն՝ լեզվի յուրաքանչյուր փուլ ունի իրեն հատուկ բառապաշար: Սերելով հնդեվրոպական նախահիմք լեզվից և անցնելով զարգացման երկարատև ու բարդ ուղի՝ հայերենն անընդհատ հարստացրել է իր բառապաշարը: Ծագումնաբանական տեսակետից հայերենի բառապաշարը բաժանվում է երեք խմբի՝ բնիկ հայերեն բառեր, ստացվածքային կամ ժառանգորդական բառեր և փոխառություններ: Հայերենի բառապաշարի հիմնաշերտը կազմում են բնիկ հայերեն բառերը: Բնիկ հայերեն են կոչվում հնդեվրոպական մայր լեզվից հնդեվրոպական միասնության շրջանից ժառանգած արմատական բառերը: Հր. Աճառյանն առանձնացնում է բնիկ հայերեն բառերի 22 իմաստային դաշտ, որոնց մեջ մտնում է նաև ժամանականիշ բառերի իմաստային դաշտը: Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը¹, հայերենը պահպանել է ժամանակի հետ կապված բազմաթիվ բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ՝ կապված ինչպես տարիքի, ժամանակային տևողության, գործողության տարբեր փուլերի, այնպես էլ տարվա եղանակների, ամիսների, օրերի ու նրանց մասերի հետ:

Ժամանականիշ բառերի ծագման ու ստուգաբանության վերաբերյալ բավական շատ նյութ են տալիս Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը», Գ. Զահուկյանի «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամա-

¹ Տե՛ս Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 269:

նակաշրջան» աշխատությունը և «Հայերեն ստուգաբանական բառարանը»: Հր. Աճառյանը և Գ. Զահուկյանը ժամանականիշ բառերից բնիկ հնդեվրոպական են համարում հետևյալ արմատական բառերը՝ **ամ** (< հնիս. *sama «ամառ, տարի» ձևից), **ամիս** (< հնիս. *mens) **ատեն** (< հնիս. *esd «նստիլ»), **արդ**² (< հնիս. *art), **Արեգ**³ (< հնիս. *rev-), **գիշեր** (< հնիս. *veqero), **der** (< հնիս. *dher), **երեկ** /< երէկ/, որը նույնանում է ցերեկ/երեկ/երեկո բառի հետ, **հար** (< հնիս. *per-), **հետո** (< հնիս. *pedo), **հերոս** (< հնիս. *peruti-), **հին** (< հնիս. *nevo-, *nevyo-), **նոր** (< հնիս. *senō), **տի** (< հնիս. *di, dei), **տիվ** (< հնիս. *dei), **օր** (< հնիս. *amor): Թվարկված հնդեվրոպական արմատներից **ատեն**-ը տեղ > Ժամանակ անցումով առաջացած ժամանականիշ բառ է: Այն նախապես ունեցել է «ժողով, ժողովի նիստ, դատավորների ժողով, ժողովասրահ, դատարան, դատաստան» իմաստները, այնուհետև ուշգրաբարյան մատենագրություններում աստիճանաբար ձեռք է բերել ժամանակային իմաստ՝ «նիստ եղած կամ լինելու ժամանակը», ապա ընդհանրանալով ձեռք է բերել առհասարակ «Ժամանակ» նշանակությունը²: Առաջանալով ժողով, ժողովի նիստ > ժողովի նիստի ժամանակ > ժամանակ իմաստային անցումով՝ «ատեն» ժամանականիշ բառը լայնորեն կիրառվում է արևմտյան ճյուղի բարբառներում և գրական արևմտահայերենում:

Տեղ > ժամանակ անցումով է առաջացել նաև «վայրկյան» բառը, որը նախապես նշանակել է «որևէ տեղ», հետո անցում է կատարվել ժամանակի գաղափարին³:

Բնիկ հնդեվրոպական են եղանակների անվանումները՝ **ամառ** (< հնիս. *som «ամառ, տարի»), **գարուն** (< հնիս. *user, *vesar > գեհար* գահար* գար), **ձմեռ** (< հնիս. *g'hei-, g'hi- «ձմեռ, սառնամանիք»): Եղանակների անվանումներից **աշուն**-ը Հր. Աճառյանը չի ստուգաբանել, իսկ Զահուկյանն այն ներկայացրել է բնիկ հնդեվրոպական բառերի շարքում՝ նշելով, որ դժվարություն է ներկայացնում նախաձևի վերականգնումը, և հավանական է համարում *os-sk-h-on-, *es-en-, *os-on հիմնաձևից սերելու հանգամանք⁴:

Հայոց լեզվի բառապաշարի դեռևս չստուգաբանված բառերը կոչվում են ստացվածքային բառեր: Մենք առանձնացրել ենք հետևյալ ստացվածքային բառերը՝ **այգ**, **առավոտ**, **եռանդ**, **կանուխ**, **հիմա**, **հուսկ**, **մերթ**, **շուտ**, որոնք

² Տե՛ս Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 158:

³ Տե՛ս Աճառյան Հր., նույն տեղում, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 300:

⁴ Տե՛ս Զահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, 2010, էջ 66:

Հր. Աճառյանը չի ստուգաբանել, իսկ Ջահուկյանը բնիկ հայերեն բառեր է համարել:

այգ- հնդեվրոպական ai-ō կամ *ai-gh' *ai- «այրել, լուսավորել» արմատից՝ տարբեր ածականներով, քիչ հավանական է կապը *aus «լուսավորել» արմատի հետ⁵:

հուսկ – *post-uo- կամ *post-ko-*post – «անմիջապես մոտ, հետևում, հետո» արմատից հմմտ. հայ, ըստ լատ. post «հետո» հ. հնդկ. paścat «հետևը, արևմտյան ուշ»⁶:

շուտ – *skheud' skeud «զցել, նետել, հալածել, նետվել, շտապել» արմատից⁷:

առավոտ (առաւօտ) – կազմված է հնդեվրոպական *aus – «լուսավորել» արմատից՝ առ- նախածանցից և -աւտ վերջածանցից. առ-ը գիտակցվել է, և աւաւտը-ը՝ առանձին գործածվել. *aus-ի համար հմմտ. հուն. εως, լատ. aurora (<*ausōsa) «արշալույս»⁸:

Էդ. Աղայանը նույնպես առաւօտ-ի աւ-ը արմատ է համարում, որը բխեցնում է հնիս. *sau-el/ sauol, suq+el-, sūe «արեգակ» արմատից և նշում, որ «առաւօտ» բառի մեջ ունենք հնդեվրոպական հնագույն մի արմատ *sau, որը պահպանվել է առանց -el, -en ածանցների⁹: Աճառյանը թեև չի ստուգաբանում «առաւօտ» բառը, բայց փաստարկներ է բերում, որ այն կազմված է **առ** նախդիրից և **աւօտ** արմատից, որը, ըստ նրա, նշանակում է «**ժամանակ**», և որից կազմված են «**շաղաւօտ**» (գիշերվա ժամը չորսը՝ ըստ արևելյան ժամանակահաշվի) և «**կամաւօտ**» (գիշերվա ժամը հինգը) բառերը¹⁰:

Ժամանականիշ բառերի իմաստային դաշտում կա երկու բառ, որոնք հայկական կազմություններ են: Դրանք են՝ **երբ** (երբ <*e-bhr), **Քաղոց**, որը կազմված է «քաղ»՝ «անասնոց խառնք» նշանակող բառից և չի տարբերվում «քաղ»՝ «նոխազ, արու, այծ» նշանակող բառից, ըստ այդմ՝ նշանակում է «անասնոց խառնից ամիսը»¹¹:

⁵ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, նույն տեղում, էջ 48:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 468:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 592:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

⁹ Տե՛ս **Աղայան Էդ.**, Բառաքնական և ստուգաբանական բացատրություն, Երևան, 1974, էջ 25-27:

¹⁰ Տե՛ս **Աճառյան Հր.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 256:

¹¹ Տե՛ս **Աճառյան Հր.**, նշվ. աշխ., հ. Դ, էջ 544:

Ինչպես գիտենք, լեզվի բառապաշարի հարստացման ուղիներից մեկը այլ լեզուներից կատարվող փոխառություններն են: Փոխառությունները ուրիշ ժողովուրդների հետ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կապերի բնական արդյունքն են, երբ այդ շփման հետևանքով նորանոր հասկացությունների, իրույթների հետ լեզվի մեջ մուտք են գործում նաև դրանց նշանակող բառերը¹²: Հայերենը ժամանականիշ բառերի նոր և նորագույն փոխառություններ չի կատարել, իսկ հնագույն և հին փոխառություններ կատարել է իրանական, սեմական, կովկասյան լեզուներից, հունարենից և լատիներենից:

Հայտնի է, որ հայերենն ամենից շատ փոխառություններ կատարել է իրանական լեզուներից, ինչը պայմանավորված է նրանով, որ հայերը և իրանական ցեղերը հեռավոր ժամանակներից ապրել են կողք կողքի և կապված են եղել հասարակական, քաղաքական, պետական, վարչական, մշակութային և այլ բնույթի կապերով, որն էլ իր ազդեցությունն է ունեցել հայերենի բառապաշարի վրա: Հայերենը պարսկերենից փոխառություններ կատարել է նրա զարգացման բոլոր շրջաններում՝ հին պարսկերեն, միջին պարսկերեն կամ պահլավերեն և նոր պարսկերեն, բայց փոխառությունների գերակշիռ մասը կատարել է միջին պահլավերենից: Ժամանականիշ բառերի մեջ մեծ թիվ են կազմում պահլավերենից կատարած փոխառությունները: Հայերենը իրանական լեզուներից փոխառել է հետևյալ ժամանականիշ բառերը՝ **ամանակ** (<պրսկ. amān «ժամանակ, ժամանակամիջոց»), **Ժամ** (<պիլ. žamān «ժամանակ»), **Ժամանակ** (<պիլ. žamānak), **հանապազ** (<պիլ. *han (a)-pāz), **հավերժ** (<պիլ. yāvēz), **հավետ** (<պիլ. yāvēt), **միշտ** (<զենդ. mušti), **նախ** (<պիլ. *naxust), **պահ** (<պիլ. *pahr):

Տարակարծություններ կան «**Ժամանակ**» բառի ստուգաբանության վերաբերյալ: Գ. Զահուկյանը հայերենի իրանական փոխառությունների հիմնական ածանցավոր կազմությունները ներկայացնող բաժնում տրամաբանական է համարում ժամ+անակ ածանցումը¹³: Հր. Աճառյանն ավելի հավանական է համարում ժամանա+ակ ածանցումը՝ միաժամանակ նշելով, որ «Ժամ» բառը հայկական կառուցվածք է, «Ժաման» բառի մեջ ան-ը մասնիկ է համարվել, որին էլ հարմարեցվել է «Ժամ» արմատական ձևը¹⁴: Լ. Հովհաննիսյանը կար-

¹² Տե՛ս Սուքիասյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 2004, էջ 187:

¹³ Տե՛ս Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 569:

¹⁴ Տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., հ. Բ., Երևան, 1973, էջ 222, 223:

ծում է, որ ժամ-ը կարող է հայերեն բառ լինել՝ կազմված զ նախդիրով և «ամ» բնիկ հայերեն արմատով¹⁵:

Իրանական փոխառություններ են հին հայկական տոմարի ամսանունների մեծ մասը՝ **Ահեկան** (<պիլ. *ahrakan), **Մեհեկան** (< հպիլ. *mihrakan), **Մարգաց** (< հպրսկ. *margazana), **Մարերի** (< պիլ. mabyārya), **Նավասարդ** (< *navasārd' nava «նոր» և sārd «տարի»), **Հրոտից** (<պիլ. * favartinām), **Տրե** (<պիլ. tir):

Նշված ամսանուններից Մարգաց-ը և Հրոտից-ը Լ. Հովհաննիսյանը իրանական փոխառություններ չի համարում: Նա դրանք դիտարկում է որպես հայկական կազմություններ՝ նշելով, որ հայերենը յուրացրել է «մարգ» (մարգագետին) բառը, ընդունել որպես սեփական բառ և կերտել նոր ամսանուն, որն այդ ձևով չկա իրանական լեզուներում¹⁶:

Ժամանակակից բառերից Զահուկյանն իրանական փոխառությունների շարքում է ներկայացնում նաև «ուշ» բառը՝ հավանական համարելով, որ այն առաջացել է սօ «խելք, միտք, հասկացություն» ձևից համապատասխան իմաստափոխությամբ, քանի որ «ուշ» բառի սկզբնական բնիկ հնդեվրոպական համանշանների գոյության հարցը լուծված չէ¹⁷:

Հայերենը հունարենից փոխառություններ է կատարել մ.թ.ա. III–IV դարերից սկսած մինչև մ.թ. X – XI դարերը: Հունարենից փոխառված ժամանականիշ բառերն են՝ րոպե (ρόπή), կիրակի (<κυριακή): Հայերենը հունարենից փոխառել է նաև մեր բոլոր ամսանունները՝ բացի «փետրվար»-ից և «դեկտեմբեր»-ից. հունվար (<ἰανουάριος), մարտ (<μάρτος), ապրիլ (<ἄπιριος), մայիս (<μᾰῖος), հունիս (<ἰούλιος), հուլիս (<ἰούλις), օգոստոս (<αύγουστος), սեպտեմբեր (<σεπτέμβριος), հոկտեմբեր (<ὀχτώβριος), նոյեմբեր (< νοέμβριος): «Փետրվար» ամսանունը Հր. Աճառյանը և Գ. Զահուկյանը չեն ստուգաբանել, իսկ «դեկտեմբեր» (< december) ամսանունը հայերենը փոխառել է լատիներենից:

Սեմական լեզուներից հայերենը ժամանականիշ բառեր փոխառել է միայն ասորերենից 3 բառ՝ **դար** (<dār), **շաբաթ** (< šabbəṯā), **ուրբաթ** (< Թրῶṯəṯā) և **ակկադերենից** (1 բառ)՝ **տարի** (< darittu(m)):

¹⁵ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Լ.**, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, 1990, էջ 94:

¹⁶ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Լ.**, նույն տեղում, էջ 98:

¹⁷ Տե՛ս **Զահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 269:

Գ. Զահուկյանը տարի-ն համարում է ակկադական փոխառություն, իսկ ըստ Հր. Աճառյանի՝ նրա ծագումը ստույգ է: Աճառյանը գրում է, որ հին հնդեվրոպացիները տարբեր բառեր ունեին «մի տարվա» և «մեկից ավելի տարիների» համար, և այդպիսի մի տարբերություն էլ կա մեր «ամ» և «տարի» բառերի միջև. «տարի նշանակել է «մի տարի», «ամ», «տարիներ»», բայց այս տարբերությունը Ե դարից ջնջվել է, ոսկեդարում դրանք կատարյալ հոմանիշներ էին, մինչև որ **ամ**-ը ջնջվեց, մնաց միայն **տարի**-ն:

Հայերենը կովկասյան լեզուներից փոխառություններ քիչ է կատարել, իսկ ժամանականիշ բառեր փոխառել է միայն քարթվելական լեզվից՝ ընդամենը 2 բառ՝ Հոռի (<ռրո), վաղ (< ԵՅԺԼ)¹⁸:

Նշենք նաև, որ քարթվելական փոխառություն է հին հայկական տոմարի երրորդ ամսանունը՝ «Սահմի»:

Այսպիսով, ամփոփելով նշենք, որ մեր ուսումնասիրության ընթացքում առանձնացրել ենք 28 ժամանականիշ բնիկ հայերեն բառեր և 36 հնագույն և հին փոխառություններ, որոնցից 17-ը իրանական փոխառություններ են, 13-ը՝ հունական, 4-ը՝ սեմական, 2-ը՝ կովկասյան, 1-ը՝ լատինական: Ժամանականիշ որոշ բառեր դեռևս ստուգաբանված չեն, դրանք մտնում են լեզվի ստացվածքային բառաշերտի մեջ:

ГЕНЕАЛОГИЯ ВРЕМЯУКАЗАТЕЛЬНЫХ СЛОВ СОВРЕМЕННОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

РЕБЕКА МАРГАРЯН

Армянский язык имеет богатый словарный запас.

Часть этого словарного запаса составляют также времяуказательные слова, которые по происхождению делятся на три группы: исконно армянские слова, полученные или унаследованные и заимствованные.

Ключевые слова – словарный запас, время, указательные слова, индоевропейский родной язык, этимология, год, погода, месяц, день, солнце, век, заимствование.

¹⁸ Տե՛ս **Աճառյան Հր.**, նշվ. աշխ., հ. Դ, էջ 385:

THE ETYMOLOGY OF THE TENSE-MARKING WORDS IN MODERN ARMENIAN LANGUAGE

REBEKA MARGARYAN

The Armenian language has a rich vocabulary. Tense-marking words form part of its vocabulary. According to the etymology, these markers are of three types: native Armenian words, received or inherited words and borrowings.

Key words – vocabulary, tense-marking words, Proto-Indo-European Language, etymology, year, season, month, day, sun, century, borrowing.